

Utskrift 9

Detta nummer av *Utskrift* ägnas helt åt järnålderns rituella platser. Avstampet för boken tas i Käringsjön – en av Sveriges mest kända offerplatser från äldre järnålder. Vad har hänt sedan platsen undersöktes i början av 1940-talet? Vilka nya fyndplatser har kommit fram sedan dess? Och hur har synen på kultens utövning och rituella praktiker förändrats? Detta är bara några av de frågor som en grupp arkeologer och religionshistoriker från Sverige och Danmark samlades för att diskutera hösten 2007. I boken presenteras ett femtontal artiklar som bygger på inlägg från konferensen.

Järnålderns rituella platser är även slutpublikation för ett tvärvetenskapligt forskningsprojekt kring Käringsjön. Projektet har letts av Anne Carlie som också är redaktör för boken.

KULTURMILJÖ
HALLAND

Kulturmiljö Halland, Bastionsgatan 3, 302 43 Halmstad
035-19 26 00 kansli@kulturmiljohalland.se

ISSN-1102-7290

U
T
S
K
R
I
F
T
9

Stiftelsen Hallands Läns museer Kulturmiljö Halland

JÄRNÅLDERNS RITUELLA PLATSER

JÄRNÅLDERNS RITUELLA PLATSER

JÄRNÅLDERNS RITUELLA PLATSER

Femton artiklar om kultutövning och religion från en konferens
i Nissaström den 4–5 oktober 2007

Red. Anne Carlie

Denna bok utgör slutpublicering av projektet *Käringsjön – en studie kring kontinuitet och förändring i den äldre järnålderns offertraditioner och samhälle i södra Halland*.

Ekonomiska bidrag till forskning, konferens och tryckning har tacksamt mottagits från:

Bogislaw Klingspors fond
Crafoordska stiftelsen
Ebbe Kochs stiftelse
Kulturmiljö Halland
Lennart J Häggglunds stiftelse
Länsstyrelsen i Hallands län, Kulturmiljöenheten
Syskonen Willers donationsfond

KULTURMILJÖ
HALLAND

UTSKRIFT ges ut av Stiftelsen Hallands läns museer, Kulturmiljö Halland.
Detta är nr 9 i en löpande serie.

Postadress: Kulturmiljö Halland, Bastionsgatan 3, 302 43 Halmstad

Telefon: 035-19 26 00 *Fax:* 035-19 26 26 *E-post:* kansli@kulturmiljohalland.se

Redaktör: Anne Carlie

Omslag och bilder om inget annat anges: Johanna Carlie

Grafisk formgivning: Thomas Hansson

Bildbearbetning: Staffan Hyll

Svensk lektör: Stefan Larsson

Dansk lektör: Per Ole Rindel

Engelsk språkgranskning: Alan Crozier

Tryck: Grahns Tryckeri, Lund 2009

Lantmäteriets märkning: ©Lantmäteriet: Ärende nr MS2006/02316

© Kulturmiljö Halland och respektive författare.

Författarna ansvarar själva för artiklarnas innehåll.

ISSN-1102-7290

Innehåll

<i>Anne Carlie</i>		
Käringsjön – en av järnålderns rituella platser: inledande kommentarer kring boken och projektet		7
DEL 1		
FORSKNINGSLÄGE OCH PERSPEKTIV		15
<i>Anne Carlie</i>		
Järnålderns offerplatser i retrospektiv: ett arkeologiskt perspektiv		17
<i>Åsa Berggren</i>		
Offerbegreppet i arkeologin – tolkningar och perspektiv		33
<i>Maths Bertell</i>		
Lin och vit kvarts. Jämförelse som redskap och analogins förföriska lockelse		51
DEL 2		
RITUELLA PRAKTIKER – TRADITION, VARIATION OCH FÖRÄNDRING		65
<i>Aase Gyltion</i>		
Tradition kontra impuls. Kollektiv offerskik i äldre jernalder på Sydvestfyn		67
<i>Lena Nilsson</i>		
Häst och hund i fruktbarhetskult och blot		81
<i>Karin Lindeblad & Maria Petersson</i>		
Riter vid berg, block och vatten. Om utgrävningarna vid Abbetorp i västra Östergötland		101
<i>Ole Stilborg</i>		
Vid vatten, sten och jord: studier av keramikoffer vid Käringsjön och andra lokaliteter i Halland och Östergötland		139

DEL 3	
LANDSKAP OCH KOMMUNIKATIONER	181
<i>Leif Björkman</i>	
Vegetationsutveckling och markanvändning vid Käringsjön i Halland från neolitikum till tidig medeltid	183
<i>Lennart Carlie</i>	
Vägval under äldre järnålder	209
DEL 4	
KULTPLATSEN SOM SOCIAL ARENA OCH MÖTESPLATS	223
<i>Anne Carlie</i>	
Käringsjön – en gammal fyndplats i ny belysning	225
<i>Britt-Mari Näsström</i>	
Vem var Nerthus? Spåren efter en gudinna	265
<i>Andreas Nordberg</i>	
Tid, tideräkning och talsymbolik i Adam av Bremens skildring av kulten i Uppsala	281
<i>Olof Sundqvist</i>	
Urnordiska <i>erilaR</i> – en tidig kultledare i sydvästra Skandinavien	299
<i>Charlotte Fabech</i>	
Fra ritualiseret tradition til institutionaliserede ritualer	317

DEL 1
FORSKNINGSLÄGE OCH PERSPEKTIV

Anne Carlie

Järnålderns offerplatser i retrospektiv: ett arkeologiskt perspektiv

* * *

Abstract: Iron Age sacrificial sites in retrospect: an archaeological perspective.

By tradition Iron Age offerings and ritual sites occupy a prominent position within archaeology. While previous research was often characterized by a processual attitude, where the task was to identify and distinguish finds of a sacred nature from profane actions, research today is to a much greater extent characterized by an aim to understand what the objects represent from a context- and action-oriented perspective. What social, religious and cultural contexts were the artefacts part of, and what do they tell us about people and societies of that time? In this paper I deal with the question how scholars in archaeology have tried to understand sacred sites from the Iron Age. Which questions and remains have been in focus in their studies and how did perspectives of interpretations change over time?

English revised by Alan Crozier.

* * *

Pionjärerna

Studiet av offerfynd och andra spår efter religiösa handlingar har en lång tradition inom den skandinaviska arkeologin och är nästan lika gammal som ämnet självt. Redan tidigt blev arkeologer uppmärksamma på att mossfunna artefakter och djurben skulle kunna ha nedlagts som offergåvor i samband med religiösa ceremonier. I Danmark kom diskussionen i hög grad att påverkas av de tidiga utgrävningarna av vapenofferfynd i våtmarker. Conrad Engelhardt var med sina arbeten i Sønderjylland och på Fyn, den förste som genomförde mer systematiska undersökningar. Den första fyndlokalen som undersöktes var Thorsbjergs mosse i Angel i Sydslesvig åren 1858–61. Under kommande år fram till 1860-talets mitt, hann Engelhardt även med att undersöka Nydam mosse i Sønderjylland (1859, 1862–63) samt Vimose (1865) och Kragehul på Fyn (1864–65, 1876–77) (Engelhardt 1863, 1865, 1867, 1869).

Det var dock Jens Jacob Asmussen Worsaae som först fäste uppmärksamheten vid att fynden av avsiktligt förstörda föremål och slaktade djur från våtmarker, stämde väl samman med beskrivningar hos antika författare som Caesar, Tacitus och Orosius (Worsaae 1865). I sin bok om *Slesvigs og Sønderjyllands Oldtidsminder* från 1865, skriver han om vapenfynden följande:

”Det turde fortjene en Overvejelse, om ikke de omhyggelige Nedlæggelser netop av krigeriske Gjenstande i Moserna kunne tænkes af være skete ifølge bestemte religiøse Skikke, som bød de Sejrende efter Slagene baade at offre de fangne Dyr og en deel af det øvrige bytte till guderne, bl.a. ved at nedsænke det i hellige søer eller nuværende Moser.” (efter Lund Hansen 2003:85).

Worsaaes tolkning anammades snabbt av flera av den tidens ledande arkeologer, t.ex. Sophus Müller och Oscar Montelius, som den främsta förklaringen till vapenfynden från järnålder i våtmarker (jfr Hagberg 1967:64f).

Under 1800-talets senare hälft och första delen av 1900-talet ökade antalet fynd från våtmarker snabbt, både i Danmark och i Sverige. Ökningen hängde samman med torvbrytningen, som vid den här tiden var omfattande för att säkra bränsleförsörjningen. Många fynd kom in till museernas samlingar och med detta öppnades de praktiska förutsättningarna för sammanställningar av material för jämförande analyser. Arkeologernas arbete kännetecknas vid den här tiden av ett idogt arbete att kategorisera och indela det stadigt ökande källmaterialet. Förutom Engelharts, Worsaaes och andra forskares arbeten kring vapen- eller krigsbytesofferfynden, uppmärksammade forskarna även andra typer av fynd från våtmarker: t.ex. de många fyndplatserna med deponerade lerkärl, ofta tillsammans med ben efter tamdjur, eller mer sällan i kombination med träidoler. Även de många ofta mycket välbevarade och därför dramatiska fynden av människolik i våtmarker väckte förstas tidigt forskarnas intresse.

Worsaae var en av de första arkeologer som uttryckte tvivel om att fynd i våtmarker och vid stora stenar utgjordes av nedgrävda skatter eller varuförråd. År 1866 publicerade han i den arkeologiska tidskriften *Aarbøger* en artikel där han diskuterade de rika metallfynden från bronsålder företrädesvis från våtmarker (Worsaae 1866). Med hjälp av etnologiskt material och historiska jämförelser kom han fram till att föremålen måste ha nedlagts som delar av religiösa handlingar och offertraditioner. Liknande slutsatser kom även andra av tidens ledande arkeologer fram till. Således skriver Sophus Müller i översiktsverket *Vor Oldtid* från 1897 följande:

*”Når alle disse Sager ikke have været gemte, men først efterhaanden ere dækkede af Naturen, da kunne de ikke opfattes som skjulte Værdier. Ligesom de foran omhandlede, store Mosefund fra folkevandringstid maa de være henlagte som offergaver till guderne. Det af flere og navnlig de største og kostbareste Stykker, guldhornen, sølvkjedlen, Deibjerg vogne-
ne og Bronzekarret fra Sophienberg, ere forefundene itubrudte och ufuldstændige, kan hidrør fra lignende religiøse forestillinger som dem, der foranledigede, att såmange Gjenstande i de store Mosefund ere ble-
ne undergivne en forsættlig, stærk ødelæggelse”. (Müller 1897:588).*

Beträffande de mer anspråkslösa fynden av lerkärl och djurben menade Müller att dessa just p.g.a. sin ofta säregna sammansättning också borde betraktas som offer- eller votivfynd. Som exempel nämner han bl. a. ett fynd från Lundtoft, bestående av tjugo till trettio lerkärl, där det i botten av två av kärnen hittades ben från ett årsgammalt lamm, där kraniet var kluvet på längden och extremitetsbenen kapade (Ibid:589).

De kritiska positivisterna

Medan de tidiga arkeologerna gärna använde uppgifter i äldre skriftliga källor som vittnesbörd eller stöd för sina tolkningar kring äldre tiders religiösa sedvänjor och offertraditioner, karakteriseras senare arkeologers arbeten under 1900-talet av en mer skeptisk hållning till bruket av sådana källor. I en källkritiskt präglad vetenskapssyn, där forskningens mål var att mäta teoriernas hållbarhet, fanns inget större utrymme för att studera mer svårgripbara religiösa tankar och handlingar utifrån arkeologiska material. Diskussionen, särskilt under efterkrigstiden, kom därför i allt större grad att handla om *hur* man teoretiskt och metodiskt kunde särskilja spår efter offerhandlingar från föremål som nedlagts i profana sammanhang.

År 1948 publicerade Carl-Johan Becker en första sammanställning över de då kända fynden av neolitiska lerkärl från våtmarker i Danmark (Becker 1948). Becker gjorde även en motsvarande sammanställning för mossfunna lerkärl från äldre järnålder, men det skulle dröja fram till omkring 1970 innan denna studie kom i tryck (Becker 1970, 1972). Becker var inte primärt intresserad av att diskutera fyndens religiösa praktik, utan fokuserade sina studier på källkritiska aspekter. Vad gäller tolkningen av föremålen menade han att det troligen rörde sig om spår efter en fredlig bondebefolknings ritualer i samband med fruktbarhetskult av icke närmare bestämbar art (Becker 1970:165). Karakteristiskt för

Beckers arbete var att han använde sig av vad man skulle kunna beteckna som negativ bevisföring – d.v.s. för att nå fram till en tolkning av religiösa/sakrala handlingsmönster – uteslöt han först profana förklaringsmodeller. Eftersom många av lerkärlen hittades i gamla torvgravar, menade han att man inte med säkerhet kunde utesluta att kärlen hamnat i torvmarken i samband med äldre tiders torvtäkter. En annan praktisk förklaringsmodell var att våtmarkerna hade använts som ”kylskåp” för att förvara matvaror och dryck, varvid lerkärlen glömts kvar i mossarna.

Av de omkring 380 fyndplatser som ingår i studien av järnålderns mossfunna lerkärl, var det bara cirka tjugo som han på källkritiska grunder ansåg det som troligt att fynden representerade spår efter kultiska handlingar (Ibid:164). Att Becker kom fram till den här slutsatsen berodde på att det nästan alltid fanns spår efter torvbrytning i anslutning till fynden. Senare forskare menar dock att Becker var överdrivet försiktig i sin tolkning. Således har moderna undersökningar visat att det ofta finns spår efter igenväxning i botten av torvgravarna innan lerkärlen deponerades, vilket innebär att det inte finns någon samtidighet mellan torvtakten och offerhandlingarna. Dessa förhållanden har man t.ex. iakttagit på fyndplatsen Fuglsøgård vid Mariager fjord på nordöstra Jylland, undersökt i början av 2000-talet av Reno Fiedel vid Randers museum (Christensen & Fiedel 2003; Fiedel 2003).

Trots den kritiska inställningen till arkeologins möjligheter att utforska förkristen religion och rituell praxis, fanns ett stort intresse bland arkeologerna för undersökningar av offerplatser. Således karakteriseras tiden från 1940-talet och framöver av flera stora utgrävningsprojekt. Liksom tidigare var det vapenofferplatserna som stod i fokus för arkeologernas och forskningens intresse. Åren 1950–56 och 1975–85 genomförde Moesgårds museum stora undersökningar av Illerup ådal i östra Jylland (Andersen 1956; Ilkær 1994), medan Ejsbøls mose undersöktes åren 1956–1964 av Haderslevs museum och Nationalmuseet i Köpenhamn (Ørsnes 1988). Även i Sverige företogs flera utgrävningar av offerplatser i våtmarker. Den största undersökningen ägde rum i Skedemosse på Öland 1959–64, under ledning av Riksantikvarieämbetet och Ulf-Erik Hagberg (Hagberg 1967), medan en mindre undersökning genomfördes i t.ex. Hassle-Bösarps mosse i Skåne 1962 av Berta Stjernquist och Historiska museet i Lund (Stjernquist 1973).

En av de första offerplatserna av fredlig karaktär i våtmarksmiljö som blev föremål för en modern utgrävning var Käringsjön i södra Halland. Undersökningen genomfördes sommaren 1941 under ledning av Holger Arbman och Erik Floderus. Fyra år senare publicerade Arbman resultaten i boken *Käringsjön. Studier i halländsk järnålder* (1945).

Arbman kritiserade i sin bok den tidigare forskningen för att man i alltför stor grad ägnat sig åt de s.k. vapenofferfynden, och att studiet av platser med enklare offergåvor – som t.ex. lerkärl och djurben, hamnat i skymundan (Arbman:100f). Som stöd för offerplatsteorin var det därför naturligt att jämföra Käringsjön med de då kända och välpublicerade danska mossfynden. Arbman anförde här en rad element i materialet och fyndomständigheterna från Käringsjön, som han menade visade på tydliga överensstämmelser med dessa platser (Ibid:102ff).

- Valet av plats; utgörs ofta av en liten sjö eller myr omgiven av åsar eller belägen i en tydlig kittelformad sänka (jämför här t.ex. med Torsbjergs mose, Kragehul och möjligen Hjortspring).
- Förekomst av anlagda konstruktioner av trädstammar, stockar och grenverk i anslutning till våtmarken. Arbman menar att dessa sannolikt främst haft en praktisk funktion, för att underlätta tillträdet till platsen. Han nämner Torsbjerg och Vimose som jämförbara fyndplatser.
- Förekomsten av avsiktligt deponerade redskap i form av lerkärl med matoffer och träföremål (jfr här t.ex. med fynden från Hassle-Bösarp i Skåne och flera halländska lokaler).
- Förekomsten av små spridda stenar, ofta av vit kvarts eller ljus kvartsit, tolkade som offerkast. Arbman jämför här med Vimose-, Nydam- och Hjortspringsfynden, där talrika småstenar ofta av ljus flinta påträffats.

Utifrån den syn på den äldre järnålderns samhälle som då var rådande var det naturligt att tolka de arkeologiska fynden av grova lerkärl och vanliga bruksföremål inom jordbruket som spår efter den vanliga bondebefolkningens offerfester. I sin sammanfattande tolkning konstaterar Arbman således:

”Av föremålen karaktär framgår tydligt, att det är traktens jordbrukande befolkning, som nedlagt offergåvorna, och avsikten med de offer en bondebefolkning giver åt högre makter kan endast vara en, att förmå gudar att giva god gröda och skydda kreaturen. I detalj kunna vi icke skapa oss ett begrepp om den föreställningsvärld som ligger till grund för dessa offer. För den tidens bönder voro de dock ingalunda oväsentliga handlingar, de voro lika nödvändiga som sådd, skörd och kreaturens omvårdnad, de utgjorde en viktig del av den tidens rationella jordbruk.” (Arbman 1945:110).

Från 1940-talet och framöver undersöktes flera likartade offerplatser med nedläggelser av fredlig karaktär, såsom lerkärl, träföremål, linknippen eller delar till vagnar, d.v.s. föremål med anknytning till lantbruk och fruktbarhetskult. Många av dessa platser upptäcktes, liksom Käringsjön, i samband med torvbrytning, och blev föremål för räddnings- eller forskningsgrävningar. Bland mer intressanta och jämförande fyndplatser i Danmark, bör nämnas Varbrogård i nordöstra Jylland (1941, 1947) (Becker 1972:36ff), Rislevs mose på södra Själland (1941–44) (Ferdinand & Ferdinand 1961), Bukkerup Langmose på Fyn (1943–44) (Albrechtsen 1944, 1945) och Forlev Nymølle i östra Jylland (1960–66) (Lund 2002).

Även i Sverige undersöktes flera fyndplatser med rituella nedläggelser av keramik. Bara några av dessa fynd har dock anknytning till vatten eller våtmarker, t.ex. Hedenstorp i Småland (Hagberg 1967), Hjulebergs gård i Halland (Arbman 1945) och Röekillorna i Skåne (1960–62) (Stjernquist 1997). De svenska offerplatserna uppvisar således en större variation jämfört med de danska platserna, där även grottor och markfasta stenblock användes som heliga platser. Som exempel på sådana undersökta platser kan nämnas Hårskeröd (Kaelas 1960) och Skalunda (Åhman 1973) i Västergötland samt Hune hall i Halland (Stjernquist 1985) (jfr Carlie 2000).

Under 1970- och 1980-talet fick den processuella forskningstraditionen ett starkt genomslag i skandinavisk arkeologi. Det fanns under den här tiden en stor och utbredd skepsis bland forskarna om arkeologins möjligheter att uttöka handlingar och innebörder utifrån det arkeologiska källmaterialet. Detta gällde inte minst den förkristna religionen och dess rituella sedvänjor. Detta innebar att forskarna istället lade fokus på andra typer av frågor, kring t.ex. bopättningsmönster, ekonomiska system, försörjningsmönster och liknande.

Många av de arbeten från den här tiden som behandlar offerfynd och offerplatser har ofta en deskriptiv karaktär, där tolkningar av ritualer och religiösa praktiker är starkt nedtonade. Detta synsätt märks också tydligt i terminologin, där man ofta använder föremålstypens eller fyndplatsens karaktär för att beskriva fynden. Man talar således om keramikoffer, vapenoffer, människooffer, djuroffer, våtmarksoffer, källoffer, offer på fast mark, byggnadsoffer, krigsbytesoffer och fruktbarhetsoffer.

Jag nämnde ovan Carl-Johan Beckers sammanställning av den äldre järnålderns mossfunna lerkärl från början av 1970-talet. En annan arkeolog som under efterkrigstiden haft stor inflytande på forskningen kring offerfynd är Berta Stjernquist. Hon har inte bara ägnat sig åt studier av det empiriska materialet, genom undersökningar av platser som Hassle Bösarp, Röekillorna och Gårdlösa i Skåne

samt Arlösa i Halland, utan hon har i hög grad även bidragit till den teoretiska diskussionen. I artikeln *Präliminarien zu einer Untersuchung von Opferfunden* (1963), efterlyser Stjernquist t.ex. en tydligare begreppsdefinition mellan offerfynd och depåfynd. I detta sammanhang betonas vikten av att se mer till fyndplatsen och fyndsammanhangen än bara fynden – d.v.s. hon söker ett kontextuellt förhållningssätt till det arkeologiska källmaterialet (Stjernquist 1963:26).

För att komma åt arkeologernas tankar kring den förkristna religionens heliga platser och offerfynd måste man istället gå till olika populärvetenskapliga böcker och arkeologiska översiktsverk. Här finns talrika exempel på hur forskarna försöker få en bild av den fornskandinaviska religionens gudavärld och religiösa praktiker genom att knyta de arkeologiska fynden till upplysningar i olika antika källor. Den romerske skriftställaren Cornelius Tacitus beskrivning av Nerthuskulten, som utövades av germanska stammar i nuvarande Slesvig-Holstein området, är en källa som arkeologerna gärna refererar till i försöken att tolka det arkeologiska källmaterialet (beskrivningen återges i *Germania*, kapitel 40, från år 98 e. Kr.) (Tacitus 1969; jfr Näsström, del 4 i denna volym). Johannes Brøndsted hänvisar i sitt verk om *Danmarks Oldtid* (1960:116) således till Nerthuskulten vid beskrivningen av Dejbjergvagnen. Liknande analogier görs för den sena bronsålderns halsringsförsedda kvinnofigurer, liksom för träfiguren från Rebild Skovmose, som tolkas som en möjlig avbildning av gudinnan Freja. Även P.V. Glob argumenterar i sin populärvetenskapliga bok *Mosefolket* (1972) för att flera av mossliken ska ses som uttryck för Nerthuskulten. Han syftar här bl. a. på uppgiften hos Tacitus om att de trälar som ledsagade gudinnan och vagnen tillbaka till mossen, dränktes i den samma, efter att de fullföljt sina uppgifter. De konstrikt flätade snaror, som både Tollundmannen och mannen från Borremosse bar kring halsen vid sin död, jämförs med gudinnans heliga halsring och tolkas som tecken på att männen offrades till gudinnan (Ibid:136ff). Även Georg Kunwald ansluter, i sitt arbete om vagnsofferfynden från Rappendam i nordöstra Själland, sig till denna tolkning, samtidigt som han pekar på att ortsnamnet Jørlunde troligen har med guden Njord att göra. Njord var i följande den norröna mytologin far till Freja (Kunwald 1970:113ff).

Humanisterna och mångtydigheten

Tiden från 1990-talet och framåt karakteriserades av ett starkt inflytande från den anglosaxiska och postprocessuella arkeologin. Detta ledde till en successiv omsvängning inom arkeologin, från en naturvetenskapligt till en mer humanistisk orienterad grundsyn på arkeologiförhållningen, vilken erkänner tolkningsprocessens

subjektiva element och därmed även en större mångtydighet i uttolkningen av källmaterialet. Denna förändrade hållning bland arkeologerna har successivt resulterat i en allt större öppenhet för möjligheten att närma sig en förståelse av äldre tiders religiösa praktiker och kultutövning utifrån det arkeologiska materialet.

Samhällsorganisation och religiös praxis

Från 1980-talet och framöver skedde även andra viktiga förändringar inom arkeologin. Bland annat har bilden av järnålderns samhällsorganisation i det skandinaviska området nyanserats och förändrats, från synen på ett fredligt agrart bondesamhälle till en utveckling av alltmer komplexa samhällssystem präglade av en ökad social stratifiering och nya ideal om hur den politiska makten skulle se ut och vara organiserad. Den bild som tonat fram visar på en organisation som inte bara grundade sig på släktskapsrelationer, utan också på andra ideal såsom vänskap och trohet. Romaniseringen eller hybridiseringen av romerska ideal i de germanska samhällena är en av de faktorer som anses ha bidragit till utvecklingen av en hierarkisk struktur med en social elit i form av en krigararistokrati som satte rikedom, ära och berömmelse i centrum (Skre 1998; Hedeager & Tvarnø 2001). I det här sammanhanget spelade även religionen en viktig roll – inte bara som något mystiskt och separerat från det övriga samhället – utan som ett aktivt element – där härskaren även definierades utifrån rollen som kultledare (Sundqvist 2003; jfr Sundqvist, del 4 i denna volym).

Listan över projekt och enskilda forskargärningar, som på olika sätt bidragit till den nya synen på järnålderns samhällsorganisation i Skandinavien, skulle kunna göras lång. Jag väljer här att bara nämna några särskilt tongivande arbeten och insatser: *Fra stamme til stat* (Mortensen & Rasmussen, red. 1988, 1991) *Uppåkraprojektet* (Larsson & Hårdh, red. 1998) publikationen *Samfundsorganisation och regional variation* (Fabeck & Ringtved, red. 1991), *Gudmeprojektet* (Nielsen, Randsborg & Thrane, red. 1994), undersökningar vid *Järrestad* i Skåne (Söderberg, red. 2003).

Religion och kult i fokus

Den post-processuella arkeologins genomslag inom skandinavisk arkeologi har under de senaste två decennierna resulterat i en större öppenhet för religion och trosföreställningar, som möjliga frågor att forska kring. Tolkningss Diskussionen har därmed också förändrat karaktär, från ett ekonomiskt, funktionellt och socialt perspektiv som satte frågan om profant kontra sakralt i fokus, till ett mer handlingsorienterat perspektiv där tolkningen av fyndplatsen och fynden måste förstås utifrån sin kontext.

Genom influenser från religionshistoria, antropologi, etnologi har arkeologer fått en ökad insikt om att religionen inte kan studeras separerad från samhället i stort, utan att religiösa och rituella handlingar måste ses som en integrerad del av samhällets sociala och kulturella produktion och reproduktion.

Som en effekt av ett mer öppet förhållningssätt, har vi även sett alltfler exempel på utbyten och samarbeten mellan arkeologer och religionshistoriker. Detta har haft en oerhört positiv inverkan på arkeologernas arbete och val av frågeställningar. Här ses t.ex. en växande trend bland arkeologer att använda skriftliga källor om fornskandinavisk kult, som inspirationskällor till en förståelse av den förkristna religionen och dess rituella praktiker. Trots de källkritiska problemen avseende autencitet som är förknippade med dessa källor, måste man säga att utbytet på många sätt har vitaliserat den arkeologiska diskussionen kring offerfynd och kultplatser och gjort denna mer intressant och levande.

Ett bra exempel på detta är det tvärvetenskapliga projektet *Vägar till Midgård – förkristen religion i ett långtidsperspektiv*, som drivits under en följd av år vid Lunds Universitet. I projektet har man valt att inte lägga fokus på den förkristna mytologin och gudavärlden, utan man har istället haft ambitionen att komma bort från analyser av förkristen religion, som just sätter de religiösa myterna/berättelserna i centrum (Andrén, Jennbert & Raudevere 2006:12).

Krigsbytesofferfynden är en av de kategorier, där man har försökt att anlägga ett samhällsperspektiv, för att förstå i vilka sociala, religiösa och kulturella sammanhang dessa lades ned. Genom moderna undersökningar av platser som Illerup ådal och Ejsbøl mose har man inte bara i detalj kunnat återskapa när och hur nedläggelserna ägde rum, utan även föremålets datering och proveniens har gjort det möjligt att sätta in offerfynden i sitt historiska, sociala och politiska sammanhang (Jørgensen et al, red. 2003).

Charlotte Fabech är en av de forskare som i olika sammanhang argumenterat för offerfyndens betydelse som en källa till religiösa uttryck och därmed indirekt även förändringar i samhällenas ideal. I boken *Samfundsorganisation og regional variation* (1991) framhåller hon att:

”Endringer i offerpraksis kan således indicere endringer i samfundenes idealer. Lige vigtige som selve offergaverne og måden de er ofret på, er offerpladserne. Hvor var de placeret, hvor længe var de i brug og hvordan var de indrettet?” (Fabech 1991:284).

Fabech fortsätter med att framhålla nödvändigheten av att studiet av järnålderns offerpraxis sätts in i ett långtidsperspektiv och betraktas utifrån ett holistiskt

perspektiv. Hon har i sina studier tagit utgångspunkt i krigsbytesofferfynden, för att fånga förändringar i offerpraxis som skulle kunna belysa samhällenas ideologi och organisation (Ibid:284).

Genom att studera offertraditionerna utifrån ett långtidsperspektiv kunde Fabech visa på flera intressanta diskontinuiteter i det arkeologiska materialet. Ett av de mönster hon tyckte sig se i materialet, var just övergivandet av de gamla offerplatserna i våtmarker, och där den offentliga kulten istället flyttades över på fast mark till hövdingarnas och stormännens gårdar (Ibid:300). Etableringen av nya sakrala platser i anslutning till den nya elitens gårdar skedde troligen någon gång i slutet av folkvandringstid. Denna förändring i den religiösa praxisen, återspeglade sannolikt även en förändring av vilka gudomar som dyrkades.

Senare forskning har delvis stöttat Fabechs hypoteser, samtidigt som den ökade mångfalden i de arkeologiska källorna har visat på en betydligt mer komplex bild än den hon presenterade i början av 1990-talet. Fabech har även för egen del kommenterat och utvecklat sina tankegångar i senare arbeten (t.ex. Fabech 2006; jfr Fabech, del 4 i denna volym).

Mot en större mångfald

Den förändrade hållningen inom arkeologin till religion och rituella praktiker som möjliga forskningsfält, har under 1990-talet och framöver även avsatt tydliga spår inom svensk uppdragsarkeologi. Hösten 1994 bildades ett religionsarkeologiskt nätverk inom Riksantikvarieämbetet UV, för att underlätta tematisk forskning kring fornskandinavisk religion och föreställningsvärld på uppdragsarkeologiska material (Engdahl & Kaliff, red. 1996). En aktiv och alltjämt pågående diskussion har här resulterat i en allt större mångfald vad gäller kunskapen om olika typer av rituella platser och praktiker. Detta gäller inte bara för järnålderns vidkommande, utan även för andra perioder av förhistorien.

För järnålderns del har det bl. a. inneburit att bilden av rituella platser och kultens utövning har blivit alltmer mångfasetterad. Detta gäller inte minst boplatsumiljöer, där spår efter rituella handlingar i det arkeologiska materialet, har visat på en stor variation och komplexitet. Den tidigare bilden av våtmarker och andra vattenrelaterade miljöer som den dominerande typen av fyndplatser under äldre järnålder, har därmed radikalt förändrats. Det handlar ofta om rituella nedläggelser i olika vardagliga kontexter, såsom hus, gropar och brunnar och vattenhål, nedläggelser som i många fall tycks kunna knytas till ceremoniella invigningar eller stängningar av platser.

Även kunskapen om den yngre järnålderns religion och kultutövning har tack vare nya undersökningar tagit flera språng framåt. Med undersökningar av

platser som t.ex. Slöinge i Halland (Lundqvist 2003), Järrestad (Söderberg red. 2003, 2005) och Uppåkra (Larsson & Lenntorp 2004) i Skåne, Tissø på Själland (Jørgensen 2002) och senast Lunda i Södermanland (Andersson, Beronius Jörpeland & Dunér 2004), har storgårdarnas och hallens betydelse som skådeplats för anordnande av officiella religiösa fester och kultutövning, fått många nya ansikten.

Vart är vi på väg?

Men hur ser då framtiden ut och vad är det för typ av studier vi behöver för att komma vidare i en förståelse av mångfalden i den fornskandinaviska kultens rituella praktiker och organisation? Här vill jag gärna slå ett slag för *det goda exemplets makt*. Det kan t.ex. handla om hur arkeologen, genom tvärskapligt samarbete eller utbyte, når en ny förståelse för en viss arkeologisk lämning, vilket i sin tur leder fram till en ny eller förändrad tolkning av företeelsen. Som exempel kan nämnas upptäckten av de första hargen, d.v.s. enkla men specialiserade kultbyggnader i den förkristna kulten, i början av 1990-talet vid Sanda och Säby i Mälardalen (Åqvist 1996) samt Borg i Östergötland (Nielsen 1996). Att man kom denna tolkning på spåren hänger samman med det vid tiden intensifierade utbytet mellan arkeologer och religionshistoriker, vilket bidrog till att arkeologerna såg med nya ögon på lämningarna och det speciella fyndmaterialet i form av deponerade amulettringar och djurben. Nyheten spreds genom föredrag och artiklar snabbt i de inomvetenskapliga kretsarna och blev föremål för livfulla diskussioner. I tidens postprocessuella anda, präglad av en större öppenhet inför arkeologins möjligheter att identifiera spår efter religiösa handlingar i de materiella källorna, dröjde det inte länge förrän de nya tolkningsperspektiven slagit rot och ledde till nya insikter och upptäckter. Ett av de senaste och mest spektakulära exemplen i detta sammanhang är kultbyggnaden i Uppåkra i Skåne, med dess ovanligt rika och sammansatta fyndmaterial samt komplexa byggnadshistoria (Larsson & Lenntorp 2004).

”Det goda exempel” utgör ett värdefullt bidrag till forskningen, därför att det kan ge detaljerad information om lokala sedvänjor i ett område under ett tidsavsnitt. För att nå en vidare förståelse, utöver den enskilda platsen, krävs dock jämförelser på olika rumsliga nivåer, d.v.s. både mellan olika platser och mellan större områden eller regioner. Jämförande studier av företeelser på en interregional, eller transnationell nivå, hör inte till vanligheterna i dagens arkeologiska forskning. Orsakerna härtill är sannolikt flera. Att källmaterialen, genom en omfattande uppdragsarkeologisk grävningsverksamhet, växer snabbt i

vissa regioner kan vara en bidragande faktor; vilket leder till att även ambitiösa materialsammanställningar inom en snar framtid blir inaktuella. Min uppfattning är dock att ett snabbt växande källmaterial inte får avskräcka oss från att göra större tematiska och jämförande sammanställningar. Faktum är att dessa i ännu större grad än tidigare är nödvändiga, för att få perspektiv på materialens mångfald, och skapa utrymme för en fördjupad tolkningsdiskussion som lyfter över den lokala eller regionala nivån.

Jag genomförde för några år sedan för egen del en interregional studie av rituella nedläggelser i den forntida gårdens byggnader, kopplade till husets/gårdens biografi med olika typer av invignings- och stängningsritualer (Carlie 2004). Genom att både anlägga ett långtidsperspektiv på materialet och på samma gång studera regionala variationer i fyndsammansättning, hantering och nedläggelse, var det möjligt att fånga flera intressanta förändringar i de rituella handlingsmönstren över tid och rum. En av de kanske mest intressanta iakttagelserna, var det uppsving av rituella aktiviteter i huset och på boplatsen som gav sig till känna i materialen under äldre järnålder.

Ett liknande uppsving finns som bekant även dokumenterat i våtmarkerna. Traditionen att använda våtmarkerna som heliga platser byggde visserligen på gamla religiösa sedvänjor, men själva elementen i den rituella praktiken, offergåvorna och rekvisitan i form av lerkärl, matoffer och slaktade djur, var nya och skiljde sig tydligt från bronsålderns offertraditioner präglade av vapen och praktfulla smycken. Den sena förromerska och romerska järnåldern var i detta avseende en brytningstid, då nya och gamla sedvänjor ställdes mot varandra.

Referenser

- Albrechtsen, E. 1944. Et fynsk offerfund fra den ældre jernalder. *Fynske Aarbøger* 6.
- Albrechtsen, E. 1945. Bukkerupsfundet. En tilføjelse. *Fynske Aarbøger* 7.
- Andersen, H. 1956. Afsked med ådalen. *KUML Årbog for jysk arkæologisk selskab*, s. 7–21.
- Andrén, A., Jennbert, K. & Raudevere, C. 2006. Old Norse religion. Some problems and prospects. I: Andrén, A., Jennbert, K. & Raudevere, C. red. *Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes, and interactions. An international conference in Lund, Sweden, June 3–7, 2004*. Vägar till Midgård 8, s. 1–14. Lund: Nordic Academic press.
- Andersson, G., Beronius Jörpeland, L. & Dunér, J. 2004. *Att föra gudarnas talan*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar, skrifter No 55. Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag.

- Arbman, H. 1945. *Käringsjön. Studier i halländsk järnålder*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademiens handlingar. Del. 59:1. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Becker, C. J. 1948. Mosefundne lerkar fra yngre stenalder. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1947, s. 5–318.
- Becker, C.J. 1970. Zur frage der eisenzeitlichen Moorgefässe in Dänemark. I: Jankuhn, H. red. *Vorgeschichtliche Heiligtümer und Opferplätze in Mittel- und Nordeuropa. Bericht über ein Symposium in Reinhausen bei Göttingen vom 14. bis 16 Oktober 1968*, s. 119–166. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Becker, J. 1972. Mosepotter fra Danmarks jernalder. Problemer omkring mosefundne lerkar og deres tolkning. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1971, s. 5–60.
- Brøndsted, J. 1960. *Danmarks Oldtid. Bind III. Jernalderen*. København: Gyldendal.
- Carlie, A. 2000. I fruktbarhetens tecken. Kultplatser och offertraditioner i fruktbarhetens tecken under äldre järnålder – ett regionalt perspektiv utgående från Västsverige. *Utskrift* 6, s. 4–31.
- Carlie, A. 2004. *Forntida byggnadskult. tradition och regionalitet i södra Skandinavien*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar, skrifter No 57. Stockholm: Riksantikvarieämbetetets förlag.
- Christensen, Ch. & Fiedel, R. 2003. Tørvegravning i forhistorisk tid. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2003, s. 85–99.
- Engelhardt, C. 1863. *Thorsbjerg mosefund*. København.
- Engelhardt, C. 1865. *Nydam mosefund 1859–1863*. København.
- Engelhardt, C. 1867. *Fynske mosefund 1. Kragehul fundet*. København.
- Engelhardt, C. 1869. *Fynske mosefund 2. Vimose fundet*. København.
- Engdahl, K. & Kaliff, A. red. 1996. *Religion från stenålder till medeltid*. Stockholm: Riksantikvarieämbetetets förlag.
- Fabech, C. 1991. Samfundsorganisation, religiøse ceremonier og regional variation. I: Fabech, C. & Ringtved, J. red. *Samfundsorganisation og Regional variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII, 1991, s. 283–303. Højberg/Århus: Jyllands Arkæologiske Selskab.
- Fabech, C. 2006. Centrality in Old Norse mental landscapes. A dialogue between arranged and natural places? I: Andrén, A., Jennbert, K. & Raudevere, C. red. *Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes, and interactions. An international conference in Lund, Sweden, June 3–7, 2004*. *Vägar till Midgård* 8, s. 26–32. Lund: Nordic Academic press.
- Fabech, C. & Ringtved, J. 1991. red. *Samfundsorganisation og Regional variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII, 1991, Højberg/Århus: Jyllands Arkæologiske Selskab.

- Ferdinand, I. & Ferdinand, K. 1962. Jernalderofferfund i Valmose ved Rislev. *Kuml* 1961. *Årbog for jysk arkæologisk Selskab*, s. 47–90.
- Fiedel, R. 2003. Om moser og mosefund – og lidt ny viden fra Fuglsøgård mose. *Kulturhistorisk museum Randers Årbog 2003*, s. 65–80.
- Glob, P.V. 1972. *Mosefolket. Jernalderens mennesker bevaret i 2000 år*. København: Gyldendals bogklub.
- Hagberg, U-E. 1967. *The Votive Deposits in Skedemosse Fen and their Relation to the Iron-Age settlement on Öland, Sweden*. The archaeology of Skedemosse. Bd II. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Hedeager, L. & Tvarnø, H. 2001. *Tusen års europahistorie. Romere, germanere og nordboere*. Oslo: Pax Forlag A/S.
- Ilkær, J. 1994. *Illerup ådal, Mosefundenes kronologi og proveniens. Et resumé*. Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskab.
- Jørgensen, L. 2002. Kongsgård – kultsted – marked. Overvejelser omkring Tissøkompleksets struktur og funktion. I: Jennbert, K., Andrén, A. & Raudvere, C. red. *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*. Vägar till Midgård 2, s. 215–247. Lund: Nordic Academic Press.
- Kaelas, L. 1960. ”Grottfynd” från Hårskeröd. *Fynd: Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift* 1960, s. 30–37.
- Kunwald, G. 1970. Der Moorfund im Rappendam, Seeland, Dänemark. I: Jankuhn, H. red. *Vorgeschichtliche Heiligtümer under Opferplätze in Mittel- und Nordeuropa, Bericht über ein Symposium in Reinhausen bei Göttingen vom 14. bis 16 Oktober 1968*, s. 100–118, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Larsson, L. & Hårdh, B., red. 1998. *Centrala platser. Centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern. En vänbok till Berta Stjernquist*. Uppåkrastudier 1. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8° No. 28, Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Larsson, L. & Lenntorp, K-M. 2004. The enigmatic house. I: Larsson, L. red. *Continuity for centuries. A ceremonial building and its context at Uppåkra, southern Sweden*. Uppåkrastudier 10, s. 3–26. Acta Archaeologica Lundensia, serie in 8° No 48. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Lund, J. 2002. Forlev Nymølle. En offerplads fra yngre førromersk jernalder. *Kuml* 2002. *Årbog for jysk arkæologisk Selskab*, s. 143–195.
- Lund Hansen, U. 2003. Våbenofferfundene gennem 150 år – forskning og tolkninger. I: Jørgensen, L., Storgaard, B. Gebauer Thomsen, L. red. *Sejrens triumf. Norden i skyggen af det romerske imperium*. København: Nationalmuseet.
- Lundqvist, L. 2003. *Slöinge 1992-96. Undersökningar av en boplats från yngre järnålder*. Slöingeprojektet 2. Gotarc Serie C. Arkeologiska Skrifter No 42. Göteborg: Institutionen för arkeologi.

- Mortensen, P. & Rasmussen, B. M., red. 1988. *Fra Stamme til Stat i Danmark 1. Jernalderens stammesamfund*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII: 1. Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskab.
- Mortensen, P. & Rasmussen, B. M., red. 1991. *Høvdingesamfund og Kongemagt. Fra stamme til stat i Danmark 2*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII: 2. Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskab.
- Müller, S. 1897. *Vor Oldtid. Danmarks forhistoriske archæologi*. København: Det nordiske forlag.
- Nielsen, A-L. 1996. Hedniska kult- och offerhandlingar i Borg. Ett uttryck för gårdens centrala betydelse under yngre järnålder. I: Engdahl, K. & Kaliff, A. red. *Religion. Från stenålder till medeltid*. Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 19. Stockholm. Riksantikvarieämbetets förlag, s. 89–104.
- Nielsen, P.O., Randsborg, K. & Thrane, H. red. 1994. *The Archaeology of Gudme and Lundeborg. Papers presented at a Conference at Svendborg, October 1991*. Arkæologiske Studier Volume X. København: Akademisk Forlag.
- Skre, D. 1998. *Bosetning og besittelse på Romerike 200 – 1350 e. kr*. Oslo: Scandinavian University Press. Universitetsforlaget.
- Stjernquist, B. 1963. Präliminarien zu einer Untersuchung von Opferfunden. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum* 1962-63, s. 5–64.
- Stjernquist, B. 1973. Das opfermoor in Hassle Bösarps, Schweden. *Acta Archaeologica* Vol. XLIV, s. 19–61.
- Stjernquist, B. 1985. A Votive Deposit from Arlösa, Southern Sweden. *In Honorem Evert Baudou. Archaeology and Environment* 4, s. 143–154. Umeå: Department of Archaeology.
- Stjernquist, B. 1997. *The Röekillorna Spring. Spring-cults in Scandinavian Prehistory*. Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund LXXXII. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Sundqvist, O. 2003. The problem of religious specialists and cult performers in early Scandinavia. I: *Zeitschrift für Religionswissenschaft* nr 2003/1, s. 107–131.
- Söderberg, B. 2003. red. *Järrestad. Huvudgård i centralbygd*. Arkeologiska undersökningar Skrifter No. 51. Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag.
- Söderberg, B. 2005. *Aristokratiskt rum och gränsöverskridande. Järrestad och sydöstra Skåne mellan region och rike 600–1100*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar, Skrifter No 62. Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag.
- Tacitus, C. *De origine et situ germanorum liber*. Översättning av Alf Önerfors. 1969. *Germania. Originaltext med svensk tolkning jämte inledning och kommentarer*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Worsaae, J.J.A. 1865. *Slesvigs og Sønderjyllands Oldtidsminder. En sammanlignende undersøgelse*. København: Gyldendal.

- Worsaae, J.J.A. 1866. Om nogle mosefund fra Bronzealder. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1866, s. 313–326.
- Åhman, E. 1973. *Helgedom eller skafferi? Några funderingar kring sydvästkandinaviska depåfynd av järnålderskeramik i samband med stora stenar*. C-uppsats i arkeologi. Göteborgs universitet.
- Åqvist, C. 1996. Hall och harg - det rituella rummet. I: Engdahl, K. & Kaliff, A. red. *Religion. Från stenålder till medeltid*. Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 19, s. 105–120. Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag.
- Ørsnes, M. 1988. *Ejsbøl I. Waffnopferfunde des 4. –5. Jahrhundert Nach Chr*. Nordiske fortidsminder ser. B.11. København: Det Konglige Nordiske Oldskriftselskab.